



# Zullen we even stil zijn?

## Het ongemak van stilte op het werk

Bart van Rosmalen

### Orpheus

#### een ongemakkelijke stilte

Als musicus en theatermaker werk ik met professionals aan ontwikkeling en organisatie in diverse branches. De vraag wat kunst kan bijdragen aan professionalisering heeft mij altijd gefascineerd. In dit artikel krijg je antwoord op de vraag of stilte in de kunst ons iets kan leren over stilte in het werk. Ik verken stilte-ervaringen en bronnen van stilte en vertaal ze naar interventies voor gewoon werk. Ik neem je mee naar de stilte in een theatraal gesprek zonder woorden en de stilte in de mythe van Orpheus, om vervolgens te komen tot een viertal aanwijzingen voor organisaties om met stilte als interventie te werken.

### Zullen we even stil zijn?

Als ik die vraag in een werksituatie, zoals een vergadering of werkoverleg, stel is dat een stevige interventie. Ik stel voor om de continue stroom van gepraat en getyp even te onderbreken en nodig uit om even stil te zijn. De vraag breekt radicaal door de gewoonte heen. Dat doe je niet: stil zijn op het werk. In een training waar ook persoonlijke ontwikkeling aan de orde is, kun je de vraag verwachten: o ja, even terugkeren bij waar ik zelf ook al weer was. Ook aan tafel voor het eten valt de vreemdheid wel mee. Alleen de echt jonge generaties kijken ervan op: wat gaan we precies doen, stil zijn? Maar in de professionele context is de vraag 'zullen we even stil zijn' een ongewone vraag. Er valt direct een ongemakkelijke stilte. De vraag is onrustbarend. Opgetrokken wenkbrauwen, speels of ernstig verzet en lacherigheid worden direct in stelling gebracht. Dat schort het besluit om het echt te doen op. Tijdwinst. Onderhandelruimte. Waarom dan wel en hoe lang had je gedacht? Blijven we zo zitten, zijn we in onszelf gekeerd of kijken we elkaar soms ook aan, mag je wel dingen denken? Er komen hele ritsen vragen op over wat de bedoeling is en hoe het ogenschijnlijk simpele voorstel 'Zullen we even stil zijn' moet worden uitgevoerd. En als het lukt om de stap te maken, blijft het op verschillende plekken vaak onrustig. Stil zijn is een beetje eng. Stil zijn schuurt. Er zit voor veel mensen iets ongemakelijks in. Wat is dat ongemak?

### Een gesprek zonder woorden

Wat is dan dat ongemak? Kan een ervaring uit de kunst verheldering brengen? De afgelopen jaren was ik regelmatig actief als 'gespreksleider' in een gesprek zonder woorden. Die gesprekken werden uitgevoerd in het kader van 'Building Conversations', een initiatief van theatermaker Lotte van den Bergh en vormgever Daan 't Sas. Vijftien tot twintig mensen publiek kopen een kaartje voor deze 'voorstelling'. Ik neem ze eerst mee voor een wandeling naar de plek waar we het gesprek zonder woorden zullen uitvoeren. Daar overleggen we met elkaar hoe lang we het zullen doen, stil zijn, en hoe ver we uit elkaar gaan zitten in een cirkel. Tijdsduren van twee of drie uur zijn geen uitzondering. We zitten. We kijken. Totdat het wekkertje afloopt. Dan ronden we, nog steeds in stilte, af en wandelen terug naar de plek van vertrek. Daar eten we nog wat en praten we na. Het lijkt eenvoudig: gewoon flink lang stil zijn en een beetje kijken. Maar de ervaring om het te doen is uiterst indringend.

Wat heb ik ervaren in dit stil zijn en in de ontmoeting met de blik van de ander?

- Woorden geven geen richting meer, dus het houvast raakt kwijt. We betreden een andere wereld, een wereld waarin we niet thuis zijn. Zonder grenzen stappen we in het niet-weten, of beter nog: het anders-weten.
- Hoe verschillend de deelnemers ook zijn, de vooroordelen, de bondjes en antipathieën van het begin, vallen stuk voor stuk weg. Wat ik zie gebeuren is dat er empathie en zelfs 'liefde' voor in de plaats komt. Met een knipoog naar wat ik zoal gezien heb zou ik zeggen: liefde op het eerste gezicht doet het goed in een gesprek zonder woorden.
- Maar er is ook iets niet. Ik raak ook iets kwijt. Want wie ben ik nog? Waar ben ik nog? De overgave aan het gesprek zonder woorden gaat hand in hand met iets van zelfverlies.
- Tussendoor proberen de deelnemers alles om eruit te komen: zuchten, lachen, bizarre gebaren, ontregeling, relativering en zo meer. Dat is er allemaal op gericht om in control te

blijven waar geen controle meer is. Achteraf spreken we verbazing uit, de geraaktheid en hoe we 'erin' kwamen, meegevoerd werden, de ander toelieten en onszelf verloren. We zuchten nog eens extra hard. We zijn geraakt en bezien onszelf met nieuwe ogen. Gelukkig zijn we maar mooi op tijd ontsnapt en met de schrik vrijgekomen. Dat zijn de eerste waarnemingen.

### Niet omkijken

Al jaren houdt mij het Orpheus-moment bezig uit de Griekse mythologie. Daarin zit een van de meest geladen stiltes die ik ken. Eindelijk durf ik, mede aangewakkerd door de vraag van TvOO om dit artikel te schrijven, daarover een kleine voorstelling te maken, samen met theater-schrijver Anouk Saleming (ook theaterdocent HKU en verbonden aan het lectoraat Kunst en Professionalisering). De voorstelling is bedoeld om als interventie in te zetten in werk- en leer-situaties. Ik neem u als lezer mee in deze voorstelling en schets om te beginnen kort het verhaal.



**Een oud tragisch verhaal dat onafwendbaar eindigt in stilte**

Op de grote dag dat Orpheus, de zanger-dichter uit Thracië met zijn geliefde Euridyce in het huwelijk zal treden, slaat het noodlot toe. Een giftige slang bijt Euridyce in haar voet. Ze sterft ter plekke, tot afschuw en verbijstering van alle aanwezigen. Wat een groots feest had moeten worden, loopt uit op een ramp. Orpheus is ten einde raad. Hij zwerft tevergeefs door de wereld om zijn verloren geliefde terug te vinden. Ten slotte besluit hij de tocht te wagen waar geen levende hoort te gaan: de onderwereld.

Door zijn zang en snarenspeel vermurwt hij de wachter van de Styx, die normaal slechts de doden overzet. Aan gene zijde angekommen, zet hij zijn tocht voort totdat hij voor de koning en de koningin van de onderwereld staat.

Hij zet hen voor de keus: "Of jullie geven mij Euridyce mee en een dode keert terug onder de levenden, of ik Orpheus, een levende, blijf hier aan haar zijde in het rijk van de doden." Uiteindelijk krijgt Orpheus tot zijn grote vreugde Euridyce mee terug. Er is slechts een voorwaarde aan verbonden. Op het lange smalle pad van de onderwereld naar de wereld van de levenden mag Orpheus niet omkijken.

Even later op dat pad aangekomen wordt Orpheus echter door twijfel bevangen. Loopt Euridyce wel echt achter hem? Ze stelt hem gerust. Ja, ze is bij hem en blijft bij hem. Maar kijk niet om, zegt ze hem. Even verderop wordt Orpheus voor de tweede keer door ongerustheid overmand. "Je bent er toch wel echt Euridyce?" "Ja Orpheus, maak je geen zorgen. Ik ben er. Vlak achter je." Orpheus laat zich sussen. Dan, bijna aan het einde van het pad gekomen, slaat de twijfel voor de derde keer toe. "Euridyce ben je er nog?" En precies op het moment dat Euridyce bevestigend wil antwoorden, kan Orpheus zich niet langer inhouden en kijkt hij om. Een ondeelbaar ogenblik staan ze zo: oog in oog. Dan stort Euridyce onomkeerbaar terug in de onderwereld en gaat daarin voor eeuwig verloren.

Op dat moment is het stil, doodstil. Alsof het hele wereldtoneel stilstaat, de adem inhoudt en in dat gruwelijke moment toeschouwend aanwezig is. Dat moment waarin het noodlot wordt voltrokken. Het is peilloos en huiveringwekkend stil. Er zijn geen woorden meer, er klinkt geen muziek, er zijn geen kleuren, geen bewegingen, geen uitdrukkingen, geen herkenbare gevoelens, geen coherente gedachten er is niets anders dan die grondeloos duistere, alles overwoekerende en als vlammen verterende stilte... De stilte van Orpheus en in het ongemak ervan. Het raakt, het schudt door elkaar, je voelt dat het belangrijk is en je weet tegelijkertijd niet wat je ermee moet.

**De stilte van Orpheus, een onorthodoxe interventie?**

Als ik door de Wetenschappelijke Raad van de Orde voor Organisatie Adviseurs in samenwerking met het Platform Advieskwaliteit wordt gevraagd een 'onorthodoxe interventie' in te brengen voor een kennisontwikkelingdag (november 2017), besluit ik de voorstelling Orpheus voor hen te spelen. We zitten in een klein zaaltje, niet groter dan een huiskamer, in een vergadercomplex in Houten, vlak naast het spoor waarlangs de trein raast. We doorbreken de code 'workshop' en zetten de stoeltjes in publieksopstelling. Ik zet de grote borden met mijn tekeningen tegen de muur. En we spelen, een grote stroom die ons meevoert langs de verleiding, het vuur van de passie, de naderende angst in de nacht voorafgaande aan het huwe-

lijk, het willen opschorten van de dageraad, de dag van het huwelijk, de dood van Eurydice en de zwerftocht van Orpheus tot en met het omkijken... als in een kolkend voortgaande stroom. Er is geen ontsnappen aan.

En in het stuk valt natuurlijk 'de' stilte waarom het allemaal begonnen was. Maar ook daarna, na slotteksten en muziek, blijft het stil. Daar zitten we dan. Ieder van ons op zijn eigen manier geraakt. Wat was ook weer de vraag? Wat doe je hiermee op je werk? Eindeeloos lang lijkt die stilte te duren. Dan komen een voor een de stemmen: "Ik was de vraag helemaal kwijt. Heb geen seconde meer aan werk gedacht." "Ik voelde dat ik me overgaf, geraakt werd. En nu weet ik niet wat ik moet." "Ik voelde weer wie ik zelf ben. Wat ik zelf heb meegemaakt. Ik voel me als 'mens' aangezet."

Elke stem zegt en belicht iets anders in een mengsel dat wordt gevormd door geraaktheid, er helemaal in te zijn meegevoerd, en ongemakkelijkheid over het waartoe en hoe nu verder. Sommige deelnemers proberen ons vragen te stellen: waarom heb je ons in publieksopstelling gezet? Wat is de bedoeling van de tekeningen? Maar we zeggen nog even niets. Ik vraag of ze zelf hun gesprek willen voeren.

Pas na een tijdje praat ik weer mee. Wat ik zeg is niet vooraf bedacht, maar wat opkomt vanuit de stilte. Wat ik mijzelf hoor zeggen is dat de kunst vaak een nutteloos karakter heeft. Het dient niet ergens toe. Stilte is een onorthodoxe interventie. Die hebben we sterk uitvergroot, zeg

maar gedramatiseerd, door er een voorstelling over te spelen. En daar zitten we nu: geraakt, open, midden in het niet-weten van die stilte, zonder terug te kunnen vallen op een gewoonte hoe hier mee om te gaan, zonder protocol van opzet en bedoeling, middenin zowel de kwaliteit als de ongemakkelijkheid daarvan.

Dan zetten we het waardevolle gesprek voort en benoemen we zowel manieren om bij de stilte zelf stil te staan als meer instrumentele verbindingen te leggen naar hoe verder.

#### Vier aanwijzingen

De verkenningen hierboven wil ik ten slotte laten uitmonden in vier aanwijzingen om er in de praktijk mee om te gaan.

##### 1. Vertel een verhaal tot aan de stilte en blijf daar

Hoe kom je erin, in een diepe, geladen en gedeelde stilte? De kunst kan helpen, want die brengt ons letterlijk in 'vervoering'. De 'kunst' in zijn eenvoudigste vorm is het vertellen van een verhaal. Dat doen geeft toegang tot een andere wereld. Daar zijn andere vormen van kennen en ervaren aan de orde dan in de 'gewone' wereld van het werk. Dat doet wat met ons! Kijk maar naar Orpheus: hoe waardevol het is dat hij zich herenigt met Euridyce. Maar net als in de mythe is er ook een probleem. We kunnen dat 'andere' niet zomaar meenemen naar de gewone wereld. Toch naar die stilte gaan en daar even blijven, is op de grens staan. Het woord 'volledig' komt op voor die stilte. Een stilte

met een merkwaardige dubbelheid van zowel 'vol' als 'ledig' zijn.

Doen: experimenteer zelf eens met het vertellen of voorlezen van een verhaal. Bijvoorbeeld het Orpheus-verhaal. Dat is zo geschreven dat het die dubbelzinnige stilte oproept. Experimenteer met die stilte.

##### 2. Schort het klappen op

Waarom klappen we als een mooi muziekstuk ten einde is en de stilte intreedt, waarom blijven we daar niet rustig even in 'even niks'? Waarom produceren we zo'n bak herrie in die natuurlijke stilte waarin de muziek ten einde loopt? Dat klappen lijkt een eerbetoon aan de musici, maar het is ook een bezwering. Om 'eruit' te komen. Uit de ban te komen. Je zou er anders eens 'in' kunnen blijven. Dat kan niet. De muziek voerde ons mee naar plekken waar we normaal niet kunnen komen. Nu moeten we ons losmaken van de muziek en alleen verder, zoals Orpheus Euridyce moet loslaten. Klappen in de stilte is als blaffen in het donker. Verdrijven wat eng en duister is.

Doen: oefen met het uitstellen van 'klappen'. Waarbij 'klappen' een metafoor is voor alle activiteiten die we doen om niet bij de stilte te blijven: meteen een vraag stellen, druk praten, roepen 'en nu weer aan het werk'. Advies: opschorten daarvan.

##### 3. Laat de stilte leiden tot maken in plaats van praten

Vaak komen we na een interventie, welke interventie dan ook, in kleine of grotere groepjes in gesprek. We praten erover. Wisselen uit en delen dat weer

met andere groepjes en zo verder. Dat wat spreekt in de stilte zijn niet de 'gewone' woorden. De uitnodiging bij stilte als interventie is om dat eens niet te doen. Het is krachtig om de sterke indruk die toch wordt opgeroepen wel vorm te laten krijgen, maar dan in de andere talen zoals in de kunsten. Daar hoef je geen expert in te zijn!

Doen: nodig na afloop van een interventie uit tot het maken van 'iets': een aantal meer of minder poëtische zinnen, het schetsen van een beeld, een opstelling van spulletjes. En dat dan natuurlijk doen in stilte.

##### 4. Wat is jouw Orpheus-moment?

De oude Grieken waren er goed in: het opvoeren van de tragedie. De pijn van het verdriet werd er niet minder om, maar het hielp wel om die een plek te geven. Het vertellen over het tragische, het laten vallen van een tragisch geladen stilte, kan de aanleiding zijn om erop door te gaan. Het vertellen van een verhaal opent een ruimte waarin ook andere verhalen kunnen klinken. Het werken met stilte helpt ons om daar actief bij stil te staan. Een afscheid te vieren in plaats van weg te moffelen. Het onmogelijke uit te spreken, uit te spelen in plaats van te sussen.

Doen: laat mensen elkaar verhalen vertellen; levensverhalen, organisatieverhalen, bijzondere anekdotes die geraakt hebben. En laat ze in stilte ervaren wat die verhalen oproepen, zonder gelijk tot nabeschouwing of applaus over te gaan.

#### In ongemak verblijven

Stilte is geen makkelijke interventie. Stilte voert ons mee naar waar we het niet precies weten, waar we de gewoonte van het handelen, de richting van doelen en resultaten en de helderheid van het protocol tijdelijk kwijt zijn.

Was het stom van Orpheus om stil te staan en om te kijken? Hij had dat toch gewoon even kunnen bedwingen? Of was het anders en moest Orpheus wel – en was het zowel dapper als onvermijdelijk om te doen: zijn eigen lot in de ogen te kijken? Die onoplosbare ambiguïteit ligt in de stilte besloten.

En daarom is het zo waardevol daar bij tijd en wijle te verblijven. In dat ongemak. Daarmee te zijn. Daarna ga je verder. Zoals Orpheus zich ten slotte omdraaide en zijn weg vervolgde. En zijn spel en zang tot ons kwam.

## Verder lezen

Czarniawska, B. (1998). *A Narrative Approach to Organization Studies*. Londen: Sage Publications.

Gadamer, H. G. (2014). *Waarheid en Methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek*. Nijmegen: Vantilt.

Hertmans, S. (2007). *Het zwijgen van de tragedie*. Amsterdam: Bezige Bij.

Laloux, F. (2014). *Reinventing organizations. A guide to creating organizations inspired by the next stage of human consciousness*. Brussel: Nelson Parker.

MacIntyre, A. (1984). *After Virtue*. Indiana: University of Notre Dame.

Mul, J. de (2006). *De domesticatie van het noodlot. De wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie*. Kampen: Klement/Pelckmans.

Ovidius (1999). *Metamorphosen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Paardt, R. van der. (2003). *Het lied van Orpheus, de antieke hellevaart in de moderne Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Bezige Bij.

Rosmalen, B. van. (2016). *Muzische Professionalisering- publieke waarden in professioneel handelen*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.

Saleming, A. & Rosmalen, B. van. (2017). *Maangezichten een briefwisseling*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.

Bart van Rosmalen, van origine cellist en theatermaker, geeft als lector leiding aan het lectoraat Kunst en Professionalisering van HKU (Hogeschool voor de Kunsten). In 2016 promoveerde Van Rosmalen op het proefschrift *Muzische Professionalisering bij de Universiteit van Humanistiek*. Het aanwakkeren van muze en makerschap in professioneel handelen is zijn missie.